

בענין נשואים אזרחיים

ראשי פרקים

הצגת העובדות והבעיות ההלכתיות

א. אם נאמנת ב"אמתלה"

1. אמתלה במקום ש"חב לאחרים"
2. אמתלה במקום שאמרה בפני ב"ד
3. "אמתלה המפרשה"
4. תשובת הבית אפרים
5. כשלא אמרה שהתקדשה בפני עדים כשרים
6. כשאמרה שהתקדשה דרך ספור דברים
- ב. תוקפם ההלכתי של נשואין אזרחיים
 1. כשגלו דעתם להנשא לפי חוקי העמים
 2. אם יש לחוש לשיטת הרא"ה
 3. סקירת דעות המתירים
 4. סקירת דעות המחמירים
 5. דעת הרב קוק
 6. דעת הרב הרצוג
 7. נוהג בתי הדין להתיר במקום עיגון חמור
- ג. מסקנת לדינא

הצגת העובדות והבעיות ההלכתיות

מעשה בא לפנינו, שבאה אשה לבית הדין ובקשה היתר נישואין על סמך היותה גרושה. האשה, עולה ממדינת קוקז שבברית המועצות. בעלה לשעבר נשאר שם ברוסיה הסובייטית והוא קומוניסט מובהק ואנטי דתי. במהלך הדיון היו קשיים מרובים מאחר שהיא וגם כל משפחתה שהיו נוכחים בבית הדין, כמעט שאינם דוברי עברית כלל. אמנם מתוך דבריה שאמרה בבית הדין בישיבה הראשונה, בתשובה לשאלות הדיינים ואחרי דרישה וחקירה, השתמע שנישאה ע"י חופה וקידושין, ונתגרשה באופן אזרחי. אך, לאחר הברור ודין ודברים ממושך, ביררה דבריה הראשונים, וטענה בתוקף שמעולם לא נתכוונה לומר, אלא שהתחתנה באופן אזרחי ב"זאכס" (לשכת רישום הנישואין הממשלתית), ונתנה אמתלא לדבריה, שחשבה שבשפה העברית - "חופה ונישואין" היינו הך, ואין הבדל בין נישואים אזרחיים ודתיים.

בית הדין עסק בנושא במשך כמה ישיבות ושמע כמה וכמה עדים, ומתוך עדותם נתברר, שאמנם נישאת לפלוני הבעל רק בטכס אזרחי לפני פקידה ממשדד הממשלתי הרוסי, והטכס כידוע שהוא אזרחי, וכמו כן נהגרשה ע"י טופס אזרחי במשרד הממשלתי שם. האשה עצמה חזרה על גירסתה זאת בכמה ישיבות של בית הדין ותארה פרטי הטכס האזרחי : "שפקידת הנישואין מסרה טבעת". אלא שהיו סתירות בתוך דבריה, ולא נתברר אם הבחור שנשאה הוא אשר שם על ידה את הטבעת או אביו של החתן נתן

את הטבעת לפקידה, שמסרה טבעת אחת לגבר וטבעת אחת לאשה, כגירסתה. על כל פנים, על פי העדויות נתברר, שלא היה שם רב, ולא ייחדו עדים כשרים, ובודאי לא היו ברכות על כוס יין, והכל היה במסגרת נישואין אזרחיים. כך העידו כמה עדים בפני בית הדין, כולם עולים חדשים מרוסיה שהיו נוכחים באותו מעמד. אמנם יש לציין כי כמה מן העדים היו קרובי משפחה, והיתר שכנים ומכירים ולא נתבררה כשרותם להעיד בפני הדיינים. השאלות שעמדו לפני בית הדין לברור:

א. האם להאמין לדבריה שהיו רק נישואין אזרחיים, ושגירסתה הראשונה בישיבה הראשונה של בית הדין בטעות היתה, ולא היו כאן חו"ק כלל וכלל?

ב. אם אמנם נאמין לגירסתה, האם יש לראות במתן הטבעת מידו לידה - מעשה קידושין? אע"פ שלדברי כל העדים הטבעת לא היתה של הבעל, וגם לא נתנה לשם קידושין כדמו"י, ולא נאמר הלשון המחייב בכל אופן שהוא ולא נתיחדו עדים כשרים.

ג. השאלה העקרונית הידועה בדבר תוקפם המחייב של נישואים אזרחיים, והאם יש להצריך גט, גם אם עלול להוצר חלילה מצב של עיגון חמור, כמו במקרים של העולים מרוסיה, שענין תוקף נישואיהם הוא נושא כאוב, שהפך להיות ענין יום-יומי, לצערינו, בבתי הדין שבישראל.

לאחר עיון ודיון, ולאחר שיקול-רב, אנו מביעים להלן את דעתנו בענין זה - ויהי רצון מלפני אבינו שבשמים להצילנו ממכשול ומטעות, ולסייענו להוציא לאור דבר הלכה לאמיתתה של תורה בענין זה של עיגון גדול מחד, אבל מאידך, איסור חמור חלילה של היתר אשת איש לעלמא, וד' הטוב יכפר בעדנו וינחנו בדרך האמת, למען שמו.

א. אם נאמנת ב"אמתלה"

יסוד ההלכה בדין זה לכאורה מפורש בסוגית כתובות כב, א: "האשה שאמרה אשת איש אני וחזרה ואמרה פנויה אני נאמנת וכו'". אמר רבא בר רב הונא כגון שנתנה אמתלה לדבריה, תניא נמי הכי אמרה אשת איש אני, וחזרה ואמרה פנויה וכו', ואם נתנה אמתלה לדבריה נאמנת. ומעשה נמי באשה אחת שהיתה גדולה בנוי וכו', בתחילה שבאו עלי אנשים שאינם מהוגנים אמרתי מקודשת אני, עכשיו שבאו עלי אנשים מהוגנים עמדתי וקדשתי את עצמי, וזו הלכה העלה רב אחא שר הבירה לפני חכמים באושה ואמרו אם נתנה אמתלה לדבריה נאמנת". עיי"ש כל הסוגיא.

אמנם, יש לחקור, אם יש נ"מ בין אמרה פנויה אני, שהכחישה לגמרי דבריה הראשונים, לבין מקרה שלפנינו שהיא מודה שהיתה מיוחדת לפלוני, אלא שמתחילה נראה מתוך דבריה כאילו היו כאן חו"ק ולבסוף הסבירה דבריה שמה שאמרה "חופה" התכונה לטכס אזרחי, ויש לחוש שמא לימדוה לשקר, ואין זה בגדר אמתלה.

עוד יש לעיין, מצד דברי המשנה המפורשת שם, בענין האשה שאמרה אשת איש הייתי וגרשה אני שמוותרת מצד "הפה שאסר הפה שהתיר" - שלכאורה, גם במקרה דלפנינו, לא היו לפנינו עדים כלל, שהיתה נשואה בחו"ק וכל מסמכיה, גם מסמכי הנישואין וגם מסמכי הגירושין הם אזרחיים, ואין מי שיבוא לאוסרה לומר שהיו כאן חו"ק והיא אשת איש, אלא דבריה בלבד, ואולי יחול כאן הכלל של הפה שאסר וכו' על פי הכלל שכלל הר"י בתוספות שם ד"ה מנין: "ואומר ר"י דבענין זה (האב שאמר ביום א' קידשתי את בתי, ולמחרת אומר לפלוני קידשתי) - שאינו סותר את דבריו הראשונים ולא בא אלא לפרש דבריו הראשונים, מהימן, אע"ג דליכא מיגו וכו'", עיי"ש כל דבריהם.

גם בעניננו, אין כאן אלא פרוש דבריה מפיה עצמה, ולכאורה תהא נאמנת, גם לא תוך כדי דיבור אלא אפי' לאחר זמן, שהדברים מוכיחים שבאה לבית דין מלכתחילה לתבוע היתר נישואין על סמך הטענה שהעלתה, שמעולם לא נתקדשה כדת משה וישראל אלא רק בדתותיהם של מלכות רוסיא וגרוריהם, ר"ל, שהם בטלים ומבוטלים ע"פ ד"ת, כמו שנבאר להלן.

1. אמתלה במקום ש"חב לאחרים"

יש לברר עוד את השאלה של "חב לאחרים". לכאורה יש לדמות הענין לעובדא שהביא הר"ן בשם הרא"ה : "דאי אמרה מקודשת אני לפלוני... לאו כל כמינה לחוב לו ולהפקיע עצמה ממנו." והביאו הב"י אהע"ז סימן מז שם, ולא הביאו בשו"ע להלכה, אבל הרמ"א שם סעיף ד מביא להלכה : "וי"א דכל זה מייירי באמרה נתקדשתי סתם, אבל אמרה נתקדשתי לפלוני שוב אינה נאמנת לומר פנויה אני, דלאו כל כמינה לחוב לו ולהפקיע עצמה ממנה." אכן, כבר כתב הח"מ סק"ד : "לא ידעתי למה לא תהי' נאמנת וכו' וגם אחר כדי דיבור אם נותנת אמתלא ומכחשת אותו למה אינה נאמנת במיגו דגרשתני וכו'". הב"ש סק"ט כתב דהר"ן לשיטתו שהאשה שאמרה גירשתני אינה נאמנת להינשא לאחר וא"כ לית הכא מיגו עיי"ש. אמנם יש הרבה חולקים על שיטה זו, שאינה נאמנת כשהזכירה פלוני, שכתב הרמ"א ע"פ שיטת הרא"ה, והאריכו בזה רבותינו האחרונים, והביא בקצוה"ח חו"מ סימן פ מחלוקת ר"ש הלוי ור"א חסון בענין זה. עיין מ"ש מרן הנוב"י בתשובתו מהדו"ק חאה"ע סי' ס, ומה שדן בשיטת הרא"ה, שלכאורה אמר דיעה זו כמסתפק בדבר בלשון : "ואפשר, באומרת מקודשת לפלוני, לא סמכין אמתלא". ראה בכל דבריו שם והסברו, דלענין ממון לא מהני אמתלא, ולענין איסור מהני, וא"כ באומרת נתקדשתי לפלוני שיש כאן דררא דזכות ממון לאותו פלוני, הרי לכאורה אין בידינו לפסוק בנושא אחד תרתי דסתרי להאמינה לדבר איסור ולהכחישה לענין ממון, לכן אנו צריכים להחמיר גם לענין איסור, עיי"ש.

2. אמתלה במקום שאמרה בפני ב"ד

אמנם, מסקנתו שם של הנוב"י : שהאמתלא מהני גם באומרת "לפלוני נתקדשתי", כל זמן שלא אמרה כן בב"ד או באתם עדי. (סברא מענינת הוסיף שם הנוב"י בדברי הרא"ה שנאמנת באמתלא אם האמתלא שייך גם על זה גופא שאמרה "לפלוני" (כגון שאביה התחייב לתת נדוניה לפלוני דוקא). ובענין זה נחלקו גדולי רבותינו האחרונים כפי שנברר להלן.

מעתה יש לנו לכאורה לעיין בהלכה זו : שכאן כל הדין ודברים היה בבית הדין, ואמנם שלא בפניו, שהוא ברוסיא. וכדי לברר ענין זה של אמתלא לדברים שנאמרו בב"ד, יש לעיין בתשובת רבינו עקיבא איגר סו"ס פה שהביא דעת הגאון בעל הפלאה "שאמרה בביה"ד נאמנת מכח עדות, משום "דבידה לקדש". א"כ שוב אינה חוזרת ומגדת באמתלא, כמו באנוסים מחמת נפשות דאינם נאמנים. ואין לך אמתלא גדולה מזה. "ודחה הגאון רעק"א דבריו, שבאמת כאן אינה נאמנת מכח "בידה" כמ"ש תוס' ישנים בכתובות כו דלא מיקרי בידה. כיון דאולי לא תמצא איש שירצה לקדשה, אלא שהתורה האמינתו לאב מגזירת הכתוב כיון שבידו יכו אבל היא לא מהימנה אלא מכח "שויה אנפשה חתיכא דאיסורא", וא"כ שפיר מהני אמתלא וכו' . וכן הביא עוד ענין זה בתשובותיו שם סימן ק שהביא ג"כ סברת הפלאה וכו'. ובסוף התשובה כתב : ומ"מ נראה לי לצדד ולהקל דמסתימת הפוסקים גבי א"א אני, ומדברי הגהת שו"ע לעיל, סי' ד סכ"ט בשם הר"ם מריזבורג. לא משמע דמייירי דוקא מרוץ לבי"ד. (ע' פתחי תשובה אה"ע סימן מז ס"ק ב שהביא דברים אלו). הרי שלדעת רעק"א. אין לחלק ולהחמיר

בנידון דידן, משום שאמרה בבית דין ואפילו לדעת הנוב"י יש להחמיר רק אם אמרה כך בבי"ד.

אמנם החמיר בכך מרן ה"חזון איש", נשים נט סעיף כד, לצדד כדעת בעל ההפלאה. אך רבים מגדולי האחרונים הלכו בשיטת בעל העיטור דמהני אמתלא גם אם אמרה לפני בי"ד. וע בשו"ת מהריב"ל ח"א סי' לט ובשערי ציון ח"ב סי' לד ובשו"ת שב יעקב סי' ו ושו"ת צמח צדק סי' קד. וביחוד מה שסיכם הדברים מרן ביביע אומר ח"ג סי' ו אות כב. שנקט כן למעשה דמהני אמתלא גם על הנאמר בבי"ד. וראה סיכום השיטות ב"אוצר הפוסקים" סימן מז סק"ז אות ג. ואין כאן המקום להאריך.

3. "אמתלה המפרשה"

בנידון דידן לא ברור שבכלל אמרה "אשת איש אני", ואין לפנינו אמתלא סתם אלא "אכזרית המפרשת", ובענין זה במפרש דבריו, גם לגבי בעל דין אם טוען וחוזר וטוען כמפורש בסוגית בי"ב לא, א נחלקו אמוראים עולא ונהרדעי, והלכתא "חוזר וטוען" כעולא וכאמימר. וכלשון הרשב"ם שם "לתרץ דבריו הראשונים אע"פ שמכחישם קצת בזה שחזר וטען". וכך פסק הרמב"ם ה' טוען ונטען פרק ז הלכה ה ופרק טו הלכה ו. וראה טור חו"מ סימן פ הנ"ל ועוד ואכמ"ל. ומה שכתבו רבותינו האחרונים גם בענין איסור אשת איש, באב שאמר על בתו שקדשה ואח"כ קדשה לאחר ואמר שקידושי הראשון בפסולי עדות נעשו שנאמן. עי' טז וב"ש באהע"ז סוף סימן לו שגם לאחר זמן אינו נאמן אלא לפרש דבריו, אבל מה שאינו לפרש אינו נאמן אלא תוך כדי דיבור.

והנה בנידון דידן, היא מפרשת דבריה. שמה שאמרה שנישאה ע"י חופה לבעלה, מלכתחילה היתה כוונתה לחופה אזרחית, ומאחר שאינה דוברת כלל עברית וחשבה מתוך המילים המועטות שקלטה בעברית ש"נישואין" אומרים : חופה. ואח"כ פרטה בפירוט רב את תיאור הטכס האזרחי. וגם כל עדיה שהביאה מעידים כך. אכן, אע"פ שיש לחשוש שלאחר שיצאו מביה"ד בפעם הראשונה לימדום לשקר, הלא לכאורה לאחזוקי כל עדיה בשיקרא לא מחזקינן אלא אם כן הירעה נאמנותם לפנינו. ורגלים לדבר, הלא בנידון דידן, גם היא עצמה צועקת שאמת דיברה. וכוונתה מלכתחילה היתה לא לשקר ע"י אמתלא, אלא לברר באמת גירושיה גירושין. שהיו אזרחיים. כמו הנישואין. ולכאורה בכגון דא, יש כאן אמתלא, וגם שלא תוך כדי דיבור מהניא.

עוד נראה כי אע"פ שאמרה ש"פלוגי בעלה", לפי דברי הנוב"י מהדו"ק אה"ע סימן ס, אין להחמיר כאן, שהרי הבעל נמצא ברוסיה, ולדבריה הוא נשוי עם אשה אחרת, ומסרב לבוא ולעלות לא"י, ובמצב דידן, אין שום חיובי ממון כלל כלפיו. ולכן נראה לנו שיש להאמין לדבריה האחרונים ודברי עדיה, שהיו רק נשואין אזרחיים.

4. תשובת הבית אפרים

וראיתי בספר בית אפרים בסימן א, (הובא תמצית דבריו באוצה"פ סימן מז ס"ק יד), באיש שאמר שזהו נשוי וחזר ואמר ששקר היו דברי. ונתן אמתלא. דן השואל באגרתו אל הגאון ר' אפרים זלמן מרגליות זצ"ל לצדד לפי מ"ש ב"שער-המלך" להסתפק בהא דאמרינן שו"א אנפשיה חתיכא דאיסורא. אם הוא מטעם הודאת בע"ד או מטעם נדר. ואם מטעם הודאת בע"ד, בעינן דוקא בב"ד. והשיב ה"בית אפרים" דודאי מטעם הודאת בע"ד הוי. ואעפ"כ לא בעינן בב"ד דוקא היכא דליכא טענת השטאה או השבעה. וא"כ בני"ד נימא דהוי הודאת בע"ד לכו"ע שהרי הודית בב"ד. אמנם יש לחלק כמו שכתב שם. בין ענין ממון דילפינן מגז"כ דיכ"ה הוא זה". וכיוון שנתחייב לחברו, חזרתו כמאן דליתא דמי, יהכי קי"ל בחו"מ סימן פ. משאיכ לענין איסור. שלא שייך הודאת

בע"ד. רק שאנו מאמינים למה שהוא העיד על עצמו. ואם חוזר בו ואומר שלא כך היה אלא בענין אחר, ג"כ יש להאמינו על עצמו. ומהיכא תיתי נאמין לקול האות הראשון ולא לקול האחרון והדבר שקול אצלנו, ואסרין ליה מספיקא. ולכן. בממון - שעל הודאתו לחיוב נאמן מטעם הודאת בע"ד. ועל אמירתו לפטור אין לסמוך כלל. הלכך אפילו עדימ לא מהני. משא-כ הא דישוויה אנפשיה חתיכה דאיסורא". אם חוזר בו. אין אנו אוסרין עליו בתורת ודאי וכו' אלא מתורת ספק, שמא דבריו הראשונים עיקר ומה שחזר בו שקורי קמשקר. ולכן כי איתא עדים המסייעים לחזרתו, שפיר מהני להוציא אותנו מדי ספק זה. עיי"ש עוד בדברי "הבית אפרים" ושיטות האחרונים בזה. ומ"ש שלא שייך כאן הדין של הב"ש סימן יט דכל שהוא מוחזק ל' יום לא מהני אמתלא, ע"פ שו"ת רמ"א סי' ב. אין סוקלין ומלקין על החזקה שהוחזק על פיו בדבור בלי מעשה. ומהני אמתלא אפי' אחר ל' יום. וע"ש שהביא ראייה ממ"ש בכתובות כב, א: מעשה באשה אחת שהיתה גדולה בנוי וכו', הרי שאפילו לאחר ל' יום מהני אמתלא וכו'. והי' בני"ד ביחוד נוגעים לענייננו דבריו שם בהמשך התשובה. שגם במקום דאתחזק איסורא נאמן להתיר. כגון אם אמר מתה אשתי. "לפי שאין כאן סתירה לדבריו הראשונים. משא"כ היכא דבא לסתור דבריו לא מהני אלא אמתלא טובה".

לעניננו נוגע בעיקר היסוד שכתב שם הב"ש להסבר שיטת המשנה למלך בפ"ט מה' אישות ע"פ המהר"א בכתביו סי' רכח דהיכא דאיכא עדים מועיל החזרה, והסביר הב"ש דהטעם ברור דלגבי נפשיה מועיל ברי שלו להתירו, ולגבי אחרים אעדים סמכין, ולכאורה גם בנידון דידן לגבי עצמה תועיל חזרתה. ביחוד באמתלא המפרשת דבריה שטעתה, ונראה לבני"ד אמת הדבר, ולגבי אחרים, הלא יש עדים שהעידו לפנינו - ומה"ת לאוסרה.

5. כשלא אמרה שהתקדשה בפני עדים כשרים

בנידון דידן יש לכאורה נימוק נוסף להתיר. מלבד השאלה אם נתן לה טבעת משלו, מדבריה למדנו שלא היו עדים כשרים מיוחדים, שטוענת שהטכס היה במשרד אזרחי, ושם היו רק קרוביה וגם היתר הם בחזקת פסולים. ולכאורה בנידון דידן הוי כמ"ש הרא"ש בתשובה סימן לב, שאם אמרה קידשני סתם ולא אמרה בפני עדים, אין בדיבורה כלום, דקידושין שלא בפני עדים לאוקדושין ניהו, אמנם נחלקו האחרונים בזה. כפי שהובא סיכומם ושיטותיהם באוצה"פ שם, סימן מז ס"ק יד אות ג, וביחוד מה שהשיג בס' עצי ארזים סי' מח על דעת ח"מ והב"ש, דסברי שיכול הבעל לפרש שמ"ש לאשה קידשתיך, היה שלא בעדים, והקשה דהא בדין שהיא עצמה אמרה נתקדשתי, אינה נאמנת אחר כדי דיבור בלא אמתלא, ואמאי לא תהא נאמנת לפרש דבריה שנתקדשה בלא עדים וכו' ובספר די השב סי' ו כתב דאף דאפשר לחלק בין פילגש דמייירי בה הרא"ש לבין אשה דעלמא, וכמו שנסתפק הח"מ, אך מדברי הב"י לא נראה לחלק כך, אמנם ביחוד בנידון דידן יש לצדד, אף לדברי המחמירים שנישואין אזרחיים, היא בגדר פילגש, שנברר דלהלן.

6. כשאמרה שהתקדשה דרך ספור דברים

ביחוד יש לעיין במ"ש באוצה"פ שם בשם ס' המקנה קנ"א סי' מח סעיף א לחלק, אם כוונה בשעה שאמרה מקודשת אני לקידושין גמורים, שוב אינה נאמנת לומר מוטעה הייתי. אבל אם אמרה דרך סיפור בעלמא שקידשה ראובן, ולא היתה כוונתה להחזיקה בתורת מקודשת, שפיר נאמנת לומר שלא היתה כוונתה לקידושין גמורים. לכאורה בנידון דידן ברור מאד כי ודאי שלא היתה כוונתה לקידושין גמורים, שהרי באה לבקש היתר לפנינו, ולא היו דבריה אלא בגדר סיפור דברים, וגם טוענת שלמכתחילה לא היתה

כוונתה לקידושין אלא לנישואין אזרחיים ב"זאכס", - ומדוע לא נאמינה על דברתה זו, ויש להאמין לדבריה, ויש לצרף לשאר ספיקות להתיר.

העולה מדברינו - שאפילו לדעת הפוסקים שאם אמרה בפני בי"ד לא מהני אמתלא - כאן אנו דנים להאמינה שלא אמרה כלל שהיא אשתו כדת של פלוני, אלא שלפי דעת הבי"ד היה נראה כאילו הודתה שהיו כאן חו"ק. ומאחר שהיא עצמה מפרשת דבריה כראוי וכהוגן, וגם העדים מעידים כמותה, נראה לנו שיש להאמינה שלא היו כאן אלא נישואין אזרחיים בלבד.

ב. תוקפם ההלכתי של נישואין אזרחיים

השאלה בדבר תוקפם המחייב של נישואין אזרחיים והצורך לחייב גט לזוג שנישא בדרך זו היא מן השאלות הגדולות של דורנו - שהחמירה מאד לאחר כל מה שהתרחש בעשרות השנים האחרונות מעבר למסך הברזל מזה ובארצות הטמיעה וההתבוללות של המערב מזה.

גם כאן עלינו לדון, בענין תקפם של נישואין אזרחיים ע"פ דין תורה, ואם יש צורך לחייב את האשה בגט. וביחוד במקרה דידן אם נחייב גט מספק - הרי אנו מעגנים את האשה חלילה, שיש קושי עצום לאתר את הבעל ולסדר גט מאחורי מסך הברזל. נברר איפוא, שיש לסמוך על מה שכתבו ופסקו בכמה וכמה בתי דינים שבישראל להקל, בנידון דידן. ואע"פ שהענין מפורסם ומצוי ביותר וכבר הלכו ודשו בבקעה זו, הרבה ראשונים ואחרונים גדולי הדורות זיע"א - בכל זאת מן הראוי שנברר ענין זה שבא לפנינו הלכה למעשה תדיר.

בענין תוקפם של נישואים אזרחיים - השאלה העיקרית היא החזקה של "אין אדם עושה בעילתו בעילת זנות". בשו"ע אה"ע סי' קמט סעיף א כתוב: המגרש את אשתו וחזר ובעלה בפני עדים וכו' ה"ז מקודשת קדושי ודאי, הרמ"א אחרי תיבות "ובעלה בפני עדים" כתב: "או שגלוי לכל שבא עליה כגון שנשאה". דברי הרמ"א הם ע"פ תוס' יבמות נב, א ד"ה לכשאכנסנה אגרשנה, והר"ן גיטין פ' כל הגט. אמנם הבי"ש שם סק"א מסתפק: "מיהו איני יודע לענין מה כתב כאן דברי הר"ן, דהא כאן איירי לענין חשש קידושין, אי"כ ממה נפשך, אם נשאה כדין נישואין ת"ל ה"י קידושין, ואם לא נשאה כדין נישואין, אי"כ מהיכא תיתי לומר דבועל לשם קידושין וכו' ע"ש.

1. כשגלו דעתם להנשא לפי חוקי העמים

ביסוד הענין הזה כבר מצאנו אחד מן הראשונים, והוא רבינו אברהם בן הרמב"ם בשו"ת שלו סימן נב שנשאל: "למדנו רבינו, אדם משומד נשא משומדת בדיני גויים, ושניהם גויים גמורים, מחללי שבת בפרהסיא, האם יש לה דין אשת איש והבא עליה חייב כמו שנתחייב כל הבא על אשת איש כשר, או דינה כאשה פנויה ואין אישות ביניהם כלל. יורנו אדוננו ושכרו כפול". והשיב: "אם נשאה בדיני גויים בלבד ולא קדש אותה בעדי ישראל כלל אינה אשת איש. ואם קדש אותה בעדי ישראל כשרים, הרי היא אשת איש גמורה ולו היה עובד ע"ז." (התשובה במקורה נכתבה בלשון ערבית מעורבת במלים עבריות והעתקנו ע"פ הוצאת הרא"ח פריימן ז"ל וע"פ תרגומו של הרש"ד גוטין נ"י - ראה שם בהערות עמוד 54 של הוצאת מקיצי נרדמים - מה שציין לסוגית יבמות מז, ב וכן לתשובות הגאונים שהביא הרב"מ לוין ז"ל באוצר הגאונים יבמות סי' תעד-תעה וכן ציין להלן לתשובות הרמב"ם סי' קסב ועוד ע"ש).

גם בתשובה סי' נז שנשאל כנ"ל, פוסק רבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל: "נישואין בדיני גויים אינם נישואין - והמשומדת הנשואה בדיני גויים בלי קידושין בדיני ישראל

ומשפטי התורה, אינה אשת איש, והבא עליה אינו חייב כרת וכו' והילדים הנולדים ממנה כשרים ביחס וכו', ע"ש.

הסבר יותר מפורש מצינו בשו"ת הריב"ש סי' ו' לענין האנוסים שערכו נישואין בפני כומר ע"ז, שהריב"ש סובר אפילו להגאונים שחוששים בכל פנוי הבא על הפנויה לספק קידושין, הרי במקרה זה שגילו דעתם להנשא לפי חוקות העמים, ודאי שאין כוונתם לשם קידושין אלא ע"י משפט העכו"ם.

נזכיר גם מה שפסק להלכה בשו"ת בנימין זאב סי' קיב : איש המחזיק אשה בלא חופה וקידושין, אלא ברשות שופט הארץ, יש לנדונו ע"מ שיוציאנה מתחת ידו או ישאנה בחופה וקידושין. ואחרת, חלילה, הוא בכלל "פורשים מדרכי ציבור".

נוסיף לזה גם את שיטת הרדב"ז הידועה בשו"ת רדב"ז ח"א סי' שנא, במי שפירסה נדה, אפילו ראינו שנבעלה, אין חוששין לקידושין "דכיון דעבר אאיסור כרת, לא חייש לבעילת זנות". כן נראה שיש לסמוך להיתר, שאין בדרך כלל במעמד זה עדים כשרים, שיראו צרוף ונתינת הטבעת, וכמו שכתב התשב"ץ ח"ג סימן צד שגם אם נתרמי שם עדים כשרים, לית לן למיחש, כי הם לא אתי לאסהודי, (ועיין ע"ז בשו"ת אבקת רוכל סימן פ' ובשו"ת תורת חסד סימן סא) ואם כן אין כאן קידושין כלל.

אמנם לענין מ"ש לחשש מצד שהכניסה לביתו, ע"י תרומת הדשן סימן רז ומה שפלפל בזה בשו"ת לבושי מרדכי אה"ע סימן מא שהעיר בצדק שאילו היתה הכניסה לביתו בגדר קידושין, היו לפנינו במשנה ארבע דרכים בקידושין או ארבעה קנינים ולא שלש כבמשנתנו, עי"ש בכל דבריו וד"ל.

והנה בפס"ד בית הדין הרבני הגדול (פסק-דין כרך 7 עמוד 39) ראיתי שכתב הגר"ש ישראל שליט"א לצרף להיתר דברי הריב"ש שהזכרנו : "שכשם שהריב"ש ס"ל, שאפילו לפי הגאונים שחוששים בכל פנוי וכו', **בזה שגילו דעתם להנשא לפי חוקי עכו"ם**, ודאי שאין כוונתם לשם קידושין וכו', עי"ש בכל דבריו, ומ"ש בשם השדה חמד מערכת אות אלף אות לב לעיין בדעת הרדב"ז דבתשובה הנ"ל, וכן בתשובה סי' ת"ט ג"כ נוקט כנ"ל, שבפרוץ אין חוששין לקידושין. אבל נראה שסותר משנתו, שבחלק ד' תשו' רעז כ' בדיוק כדעת הרשב"א (הובא שם באבני מילואים סי' לג ס"ק א' שאע"פ שאסורה עליו, עדיין קיימת לן החזקה של אין אעב"ז). מסקנתם שם בפס"ד הנ"ל, להקל במקום שהרשות היתה נתונה לסדר חו"ק בדרך הנאותה כדמוי וכו', וגם במקום שמוכח שלא איכפת להם בדיני טומאה וטהרת המשפחה.

2. אם יש לחוש לשיטת הרא"ה

אמנם בפסק-הדין שם האריך הגר"א גולדשמיט שליט"א לדחות דברים אלו וסמך יתדותיו על מ"ש זקינינו הגאון ר' רפאל הכהן זצ"ל בעל "ושב הכהן", (תשובות ושב הכהן סימן ל', ותורת יקותיאל בתשובות שבסוף הספר סימן א') לסמוך על שיטת הרא"ה המפורסמת שהובאה בשיטה מקובצת לכתובות דף עג א' : "ואע"פ שבמקדש בלא עדים אין חוששין לקידושין, הכא כיון דהויא מילתא דכולי עלמא יודעים בה, כ"ע סהדי", וכן הובא בשיטה מקובצת דברי הריב"ש המביא דעת הרא"ה. וע"ע בנמוקי יוסף יבמות פח, א' : "והריטב"א ז"ל משבח דברי רבנו הרא"ה וכו', ופרסום כזה נחשב בכל מקום כעדות גמורה, ואפילו מדאורייתא". בפס"ד הנ"ל הביאו תשובת הרא"ה ח"א סימן צד (הוצ' ירושלים סימן צו) שאשת הצדוקי היא אשת איש, והבא עליה חייב משום אשת איש, שאע"פ שנתקדשה לבעלה לא היה אלא בפסולי עדות דאורייתא, מ"מ כל העולם הם עדי ביאה וכו', א"כ הוה ליה כאילו נתקדשה בפנינו וכו'. עי"ש עוד מ"ש דעת

תשובת דרכי-נועם סימן מו "בלי שום אמירה והודעה וכו' "ומה שדייק בלשון ביאור הגר"א סימן כו סק"ג על דברי השו"ע, "ואפילו אם ייחדה לו", וכתב הגר"א : "ר"ל כיון שידוע שבא עליה הוי כעדים". וביאר הגר"א גולדשמיט שליט"א : "כלומר ייחד אותה לו בקביעות כדרך בעל ואשה, ולא בדרך מקרית". והרי הוא כך לכאורה בנדון דלפנינו. ולפי מ"ש בשם הרא"ם וכן מסתברים דברי בעל תרומת הדשן סימן רז ומפורש לבעל גינת ורדים בספרו גן המלך סימן י"ו : "דמי שמייחד אשה בביתו והדבר מפורסם, דחשוב ליה כאילו הן הן עדי ייחוד הן הן עדי ביאה".

אמנם גם שם בפסק דין זה מציין, שעל כל פנים באנו בענין זה לידי מחלוקת מפורשת : דעת בית אפרים אהע"ז סימן מא שדוחה בפירוש סברת הרא"ה ומסביר "דבקידושין בעינן עדים שיתכוונו ליחוד הזה וידעו דלשם קידושין הוא בועל וכו', ואם כן מה בכך שגילו לכל העולם שנתידו זה עם זה ודרים כאיש ואשה, מ"מ אין איש שם על לב על עסק הקידושין הנעשין ביחוד זה".

הזכרתי כבר לעיל דברי הריב"ש שחולק על הרא"ה, ואם באנו לדון, יש לכאורה לסמוך בשעת הדחק, על דעתו. וכך לכאורה מפורשים דברי הנודע ביהודא בתשובותיו תניינא חלק אבן-העזר סימן נב ונזכיר כאן לשונו : "אבל קידושין צריך עדות בשעת הקידושין ועל איזה שעה יועל מה שאנו יודעים דודאי בעל אותה ואין אנו יודעים באיזה זמן והלא על הקידושין צריך עדות בשעת קידושין וכו'".

כשדין קידושין ביאה אינו ידוע לרבים

יסוד חשוב נוסף להיתר הוא דעת בעל השאגת אריה שהובאה בבית אפרים שם, ועכשיו נדפסה במהדורת ירושלים בסוף סימן א בסוף הספר ונזכיר לענינו כאן, דבריו בסוף התשובה עמוד צו : "עוד יש לצדד בנידון שלנו קצת להתרא מצד הסברא דכל חזקה שאמרו בגמ' דאין אדם עושה בעילתו בעילת זנות, וודאי לשם קידושין בעל, אינו אלא בדורות הראשונים שהיה דרכם לקדש בביאה, וא"א לקידושין בביאה בלי עדי ייחוד, והיה דין זה ברור לכל. אבל בזמננו ובמדינות הללו, שאין דרכם לקדש בביאה כלל, אין דין זה ידוע אלא לחכמים הבקיאין בקידושין וכו', והלואי שרוב המורים בדורינו ידעו הלכות קידושין על מתכונתו וכו'", עיי"ש בכל דבריו.

ואם כן, בנידון דידן אפילו למ"ש בתשובת חוט המשולש לרבינו חיים מואלוז'ין בסימן י, שהרמב"ם הרא"ש הטור והשו"ע סוברים כהרא"ה, והריב"ש עצמו חזר והודה לרא"ה, וכן פסק בפסקי הלכות לרבינו דוד מקרלין ה' אישות סימן ד דף מו, וכן כתב בעל משכנות יעקב חלק אה"ע סי' לט, "דעת הרא"ה ז"ל, והרמב"ן ז"ל, והתוספות, והר"א והר"י ממין' תשובת הרשב"א הראשון והזקן ז"ל - דלא בעינן עדי יחוד וכו' כל שדרים יחד כדרך כל הארץ. והביא דעת הרבה מרבתינו הלכה למעשה כדעת הב"ש (עי' דבריו בסי' כו סק"א), שכבר נתקבלו דבריו להלכה גמורה בכל ישראל - יש לומר דכל זה נאמר במקום ובדור שהכל יודעים מה הם עדי יחוד, ומה הם עדי ביאה. הרי אם רבינו השאגת אריה מצדד בדורו לומר שאין ידוע לרבים דין זה של עדים ויחוד וקידושין ביאה, על אחת כמה וכמה בימינו ברוסיה הסובייטית, שזה למעלה מיובל שנים נאבד לרוב הקהל כל זכר לתורה ומצות ר"ל - הרי לגבי זה, לא דנו כל רבותינו הראשונים והאחרונים הנ"ל, ואין שייך לומר "דכולי עלמא מסהדי ביה". והרי אין כאן לא קידושין ולא עדות ולא ייחוד ולא כוונה לשם קידושין כלל ועיקר. ויש לומר בכגון דא גם הרא"ה וכל הני רבנותא דקאי כוותיהו יודו שאין כאן קידושין כלל. ויש אולי לדמות זה למ"ש בתרומת הדשן סימן ר"ט בענין מומר ומומרת שהתחתנו אצל הכומר, "דהכא לא שייך

הכלל למימר אין אדם עושה בעילתו בעילת זנות, היכא דיצא מן הכלל בכל עבירות שבתורה".

העולה לדינא לעני"ד, שאע"פ שנהגו בכמה בתי הדין בארץ ובחו"ל להחמיר בנישואין אזרחיים להצריכה גט מספק, הרי בשעת דוחק גדול כבר נהגו להקל, עם צירופי סניפים אחרים, להיתר, שסומכים על כך שבזה שעשו הזוג את הרישום והטקס לפי חוקי המדינה, גילו דעתם שאין רצונם בקידושי תורה. והרי בנידון דידן, בארץ קוקז, יש על פי השמועה הרבה יהודים שבכל זאת מחפשים אחרי רב שיסדר להם חו"ק כידוע, והרי"י אם אלו לא עשו כן, גילו דעתם שאין רצונם בקידושי תורה, ולכן אם נאמין לה ולעדיה, שהיו רק נישואין אזרחיים, אפשר להתירה להינשא לעלמא.

כמובן, שכל האמור לצדד להיתר, הוא רק מפני המצב המיוחד של חשש לעיגון חמור, כמו שכתב הגרד"צ הופמן זצ"ל בשו"ת מלמד להועיל אבן העזר סימן כ: שאע"פ שלעצם הדין יש חשש מקידושי ביאה ולכן יש להתנגד לכך שבכל נישואין ציביליים נתיר להינשא בלי גט, מאחר שקשה לחקור בכל פעם מאיזה טעם לא היה חו"ק. אך היכא דאי-אפשר להשיג גט, יש להתיר בדבר להתיר בלא גט, אם הוא באופן שאין לחוש שעשה בה מעשה קידושין.

3. סקירת דעות המתירים

לפני שנסכם את הנושא, הננו לסקור בקצרה דעת המתירים והמחמירים - בענין חמור זה בדורות האחרונים*.

התשובה הקדומה ביותר הידועה לנו בענין זה ממש היא מהולנד, שהיא היתה הראשונה במדינות אירופה שהנהיגו נישואין אזרחיים ולא דתיים בנימוסיהן, ששם בשנת תק"א פסקו "חכמי המעמד" כדלהלן: בני"ד אפשר שידו הגאונים שאומרים בעלמא שאא"ע בב"ז דהכא היא אומרת שלא היו קידושין כלל כי אם אותם נישואין שנעשו בעש"ג שאינן כלום וכו'. עי' שו"ת פרי עץ חיים (אמשטרדם תמוז - תן).

כמו כן אנו מוצאים בין המתירים את המהר"ם שיק, שנשאל מגרמניה על דין הנשים שנישאו בנישואין אזרחיים בלי קידושין, "רק לפי הכתבים והקונטראקטים שביניהם". ופסק על סמך דעת הרמ"א במומר ומומרת שנישאו בחוקותיהם דהוי זנות בעלמא וכו'. אמנם בכל זאת כתב שם: "כך נראה לי להלכה שאין כאן חשש קידושין, אבל למעשה אם יבא כדבר הזה לפני, עדיין הדבר צריך עיון וחקירה בכל חלקי הענינים" (שו"ת מהר"ם שיק אה"ע סי' כא).

שאלה כעין זה באה לפני הגאון הרידב"ז בזמן שהותו באמריקה בשנת תרסז ופסק: "לדעתי פשוט שאין כאן בית קידושין כלל וכו', בני"ד שהחלט אצלם משעה ראשונה לדור יחד ולקבוע אישות ביניהם והלך זה בערכאות וכו' לא ע"פ דת משה וישראל, הרי חזינן דשביק היתירא וכו'". הרידב"ז מחלק בין דר עם אשה בקביעות סתם, שבזה דעתו נוטה לחומרא, ולבין מי שהלך ועשה הקביעות שלו עפ"י דת הנימוס וכו'. שבזה גרע טפי. (התשובה נתפרסמה בילקוט מערבי, מאסף שנתי, ניו יורק תרסז ועוד).

מן המתירים נזכיר עוד את מהר"ש קוטנא, רבה של אייזנשטט שפרסם קונטרס מיוחד לבסס שאין צורך אפילו בגט לחומרא, ועמו הסכימו רבים מחכמי הדור. וגם הוא מבסס את עיקר פסקו על כך שבאם באים ומודיעים להם שילכו לסדר חו"ק ומזלזלים בכך, שאין נישואיהם כלל תקפים ע"פ ד"ת. (קונטרס "וכתורה יעשה" פאקש תריז).

* ראה עוד מה שכתב הרב ש. דייכובסקי בפס"ד שנדפס בתחומין ב' עמ' 252 - הערת העורך.

בדיעה זו החזיק גם ה"בית יצחק" הגאון ר' יצחק שמעלקיס רבה של לבוב, (בית יצחק אהע"ז סימן כט). והרב מקלויזנברג הגאון ר' משה שמואל גלזנר זצ"ל בתשובותיו "חקור דבר" (מונקאטש תרס"ח), שמציע יסוד שכאילו מגלה האשה דעתה שנישואי תורה אבן נגף לה בשעת חשש עיגון או כשלא ירצה לגרשה כדמו"י, ואם כן מהיכתי תיתי שתתרחק לקידושי תורה וכו', ולכן אין לחוש לקידושין ואין להצריכה גט.

לעומת זאת יש בתשובות הפוסקים חומרא הנוגעת לענינו, שהזכרנו בראשית דברינו, שהעידו שנהגו בזאכ"ס לתת טבעת, ויש שחששו אפילו אם אינה של המקדש. חששות אלו העלה הגאון ר' מרדכי ליב וינקלר בקונטרס "ישב מצרף" (ווייצן תרס). וגם יש שהעלו חשש לענין החתימה על השטר הממשלתי שאולי הביאתו לידי חשש נישואי שטר, (עיי' שם בקונטרס ובשו"ת אהל אברהם סי' קד). וכן העלה לצדד לחומרא מחבר ספר "מעשי למלך" על הרמב"ם, הגאון ר' ישעיה זילברשטיין שחשש לה מכמה טעמים: א. מצד קנין אישות של קודם מתן תורה, ב. מטעם שויה אנפשיה חתימה דאיסורא. ג. מטעם שהחזקה בעירו שהיא אשתו, ולא מהני אמתלא נגד חזקה זו שנודעה לרבים. אמנם כבר דחו דבריו הגאונים הנ"ל ע"פ דברי הריב"ש שהזכרנו (עיי' שו"ת לבושי מרדכי אה"ע סי' מא).

והנה, בנדון רוסיא הסובייטית, כבר דנו חכמי הדור בשאלה זו ורבו המתירים על האוסרים. עיי' שו"ת חזון למועד סי' שו מאת הרב דניקולאייב הגרמ"ד איידלברג זצ"ל וכך פסק בשו"ת "אהלי אהרן" ח"ב סי' נ-נב, הרב מארקוב הגאון ר' אליה אהרן מילייקובסקי זצ"ל, שאמנם הסתייג קצת מן ההיתר. "לפענ"ד אין לחוש לקידושין, אכן שאלה זו כללית, ונוגעת להרבה הרבה מאחב"י במדינה ההיא, כידוע, וחלילה לסמוך עלי בלבד. וצריך שיסכימו לזה גדולי הדור" (עיי"ש סימן נב). כך גם פסק הגאון ר' משה הורוביץ בתשובתו ודעתו תקיפה: "מכל הני טעמי יוצא הלכה ברורה שנישואים האזרחיים שלנו אין בהם אף חשש כל שהוא משום אישות, והיא מותרת לכל אדם בלי שום פקפוק כללי" (הפרדס שיקאגו תרצד).

מפורסמת וידועה תשובתו של גאון ופוסק הדור הגרמ"ע גרודזינסקי זצ"ל מוילנא בענין זה בספרו אחיעזר, שנטה להקל. עיי' בתשובה שנתפרסמה בשמו בהפרדס (שיקאגו תשא ח"ב סי' רח): "הנה צדקו דברי כת"ר שמותרת לכהן, דהא קיי"ל דפנוי הבא על הפנויה שלא לשם אישות לא נעשה זונה, ובפרט לפי טעמים שחשבו זה לנישואין".

4. סקירת דעות המחמירים

אמנם, כמה וכמה מגדולי הדורות החמירו בענין זה. נזכיר כאן את דעתו הידועה של הגאון ר' יוסף רוזין הידוע בשם הרוגוצ'ובי, מ"ש בסי' צפנת-פענח ווארשא תרצה חלק א סי' כו-כז, וכן צ"פ דווינסק ת"ש סי' א-ד. לדעתו יש בנישואין אזרחיים עפ"י המציאות שברוסיא, משום קנין אישות, מחמת העשה של "ודבק באשתו" כמו לבן-נח (ע"פ סוגית סנהדרין נז-נח), ולכן צריכה האשה גט. (אכן כבר נזכרה סברה זו בשם הרב חסדאי, ונדחתה בתשו' הריב"ש סימן שצח שהזכרנו, ועיי' גם סי' ובשו"ת הריב"ש). אמנם הגאון הרוגוצ'ובי ציין בתשובה שלו. שאין לכאורה צורך בגט ממש אלא בגט פטור כמו גבי גיטא דחרותא וגם אין צריך "לשמה". ולפי זה אולי יש לעיין בנדון דידן שהיו נישואין וגירושין אזרחיים, אם יש ממש בגירושין אזרחיים להיות מעין גט שחרור שאין בו כלל דיני כתיבת הגט ולשמה וצ"ע. עוד שם כתב הגאון ר' יוסף רוזין זצ"ל בתשובה אחרת, שאין על הנישואת בנישואין בממשלה גדר "אשת-איש" גמורה, לכת ולמיתה, וכי קידושין תופסין בה, ובניה מן השני אינן ממזרים. אבל כיוון שיש בה גדר אישות, אי אפשר להתיר לה קרובים. עוד שם בתשובה חשש לקידושין אלו, מצד קידושי שטר, אם

חתם בכת"י שהוא נושא אותה, דלדעת התוס' בקידושין הוה ספק קידושין, אף לא בעדים, וצריך גט גמור להתירה. ועוד השיב "דכיוון שהחזיקה עצמה לאדם מסויים, זה גופא היה מצידה גדר אישות, לא בגדר בירור". דעה זו שלא יועיל בירור ואמתלא, מנוגדת לפסקו של שו"ת פני יהושע סימן א דברר שלשה ספיקות בעובדה מסויימת: (א) אם היא נאמנת, כיוון שאמרה בתחילה נשואה אני לפלוני. (ב) אי לא חיישין לקידושין, כיוון שנתייחדה בעדים כמה פעמים, (ג) אי חיישין לחזקה. - והסיק: (א) אמתלא ברורה וגמורה, נאמנת. (ב) אין כאן חשש קידושין, שהרי לא אמרה שקדשה בפני עדים, וגם לא אמרין חזקה אאעב"ז בפרוצים. (ג) שמ"ש ע"פ שהדין הידוע שמי שהוחזק שלושים יום בעיר שהיא אשתו, הורגין עליה משום אשת איש, לא מהניא אמתלא נגד חזקה זו - לא שייך רק כשאין מכירין כלל, אבל לא בפנויה כמו שהיתה בעובדא שלפניו. ולכאורה גם בנידון דידן ע"פ הפני יהושע שידוע שנישואין אזרחיים לפנינו, יועיל הברור לעשותם כפנוי ופנויה ע"פ ד"ת וצ"ג.

נזכיר עוד מבין האוסרים את הגר"ל צירלסון זצ"ל רבה של קשינוב שהצריך גט מנישואין אזרחיים, כשהזוג דר יחד בפרסום. והטעם שלא יאמרו אשת איש יוצאת בלא גט (בסוגית יבמות פ"ב). וגם העלה חשש קידושי ביאה וקידושי שטר מפני שהשטר הנעשה בערכאות, יש בתוכן לשונות קידושין. ומסיק בתשובתו בס' מערכי לב סי' פו, "על מורי ישראל לעמוד בזה על המשמר, לבל תצא בת ישראל מבית בעלה בלא גט, אפילו זו שנכשלה בנישואין שלא כדת של תורה".

בשאלה זו עסקו גם רבים מפוסקי דורנו ונזכיר כאן חלק מהם. נזכיר את ס' עזרת נשים להרב הגאון ר' מאיר מאירי מבריסל שנדפס בלונדון שנת תשט"ו והסכימו עליו גדולי דורנו ושם חלק מיוחד מוקדש לנושא נישואי ערכאות בלא קידושין. וכן העלה יסודות להיתר בתנאים מסויימים, הגאון ר' משולם ראטה זצ"ל בשו"ת קול מבשר סי' ז. כמו כן ראוי להזכיר כאן הכרעתו להיתר בענין זה, של הגאון ר' משה פיינשטיין שליט"א ב"אגרות משה" אה"ע סי' עד ומ"ש להשיב על דברי הגאון ר' יוסף אליהו הענקין זצ"ל בספרו "פרושי איברא" שהחמיר להצריך גט בנישואי ערכאות מצד "אנן סהדי" ועוד טעמים, ע"ש בכל דבריהם, ומסקנתו להיתר אם א"א לסדר גט.

אמנם בסוגיא קשה זו נהגו בתי הדין הישראלים ללכת אחרי העקרון שהונחה ע"י מרן ורבנן, הרבנים הראשיים לישראל, גאוני הדורות אור ישראל וקדושו מרן הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל, והרב הראשי לישראל ורבן של כל בני הגולה מו"ר מרן הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג זצ"ל ונביא להלן תורף דבריהם :

5. דעת הרב קוק

ב"עזרת כהן" הלכות קידושין מוקדשים סימנים לח לט ומ"א לשאלה זו. תורף דברי מרן הרב זצ"ל: "לענ"ד די לנו לחוש לחומר זה (של הצורך בגט ל"פילגש של ישראל" ע"ש) כ"ז שאין לנו הוכחה שאינו רוצה בסדר קידושין של ישראל. אבל כאשר נשא בערכאות והוכיח סופו על תחילתו שגם גרש בערכאות, אין לנו הוכחה יותר גמורה מזו שאינו חפץ כלל בקידושין, ולמה נחוש לה. ע"כ אם כשאין עגון, ראוי עכ"פ לחוש לחומר אשת איש להצריכה גט. אבל במקום עיגון אין לי שום יסוד לחוש על זה". (עיין עוד שם סימן לח מ"ש להלכה ולא למעשה). עוד כתב שם סימן לט: "תמצית העולה להלכה לע"ד הוא, שאין כל הענינים שוים, כי אלה שרק מתוך רשלנות או הדיטות נסתפקו בנישואין הללו, יש חשש של קידושין מהפרסום שהם חיים חיי-אישות, אבל אלה שמתוך הפקרות ובעיטה בדת-ישראל חיים, כבר עליהם לא שייך לומר כלל החזקה של אין אדם עושה בב"ז, ואין לחוש לקידושין אצלם. אבל מפני שהדבר צריך בחינה רבה

בהאישים, והמכשול הוא קרוב, ע"כ לא ארצה למסור בזה דברים לרבים". עוד האריך שם בסימן מא לברר את הדין של קידושין כאלה שאנו יודעים שלא כיוונו כלל להינשא זה לזה (כוונת רבינו כפי שנראה למעשה שחוק של קידושין פיקטיביים, שבעוה"ר מצוי גם היום) אם הם קידושין, להצריכם גט, ואת"ל שהם צריכין גט אם הוא מן התורה או רק מחומרא, דאינו כ"א מרבנן. מרן הרב מברר שם את היסוד העקרוני של הליכה בכל דיני התורה אחרי "אומדנא המבוררת לנו", והחילוק בין דיני נפשות ודיני ממונות לענין זה עפ"י סוגיות סנהדרין לו ודברי הרמב"ם בס' המצוות ל"ת רצ, וחילוק בין דורות ראשונים ואחרונים, בענין אומדנא בדיני ממונות, ע"פ שיטת הרמב"ם בפ"ד מה' סנהדרין וכן שו"ע חו"מ סימן טו, ומסקנתו: "א"כ נראה, דמעיקר הדין אזלינן בתר אומדנא, ואם נמצא מקום דלא אזלינן אבתרה הוא חומרא בעלמא ולא מדין תורה". עיי"ש שהאריך לחלק בין "אומדנא מוכחת" הלוקחת בחשבון את כל ההיקף של כמה ענינים ביחד וכו', והסיק שממילא מצד הדין גם בדיני קידושין אזלינן בתר אומדנא ברורה. וכ"נ מדברי הרשב"א בתשובה ח"ג סי' עד, שהביא הב"י בחו"מ סימן טו, ומדברי תשובות מיימוני לספר נשים סימן א שממנו מקור דין זה, נראה ברור שרק לחומרא אמר זה, שאין סומכין בקידושין על האומדנות, עיי"ש בכל דבריו.

לכאורה ע"פ דברי רבינו היסודיים הנ"ל נוכל לדון במקרה דידן. יש לפנינו במיקרה כזה של נישואין אזרחיים בארץ-גזרה צורך לדון בכוונת הבעל ובאופיו. נראה לנו כי בנידון שלפנינו מוכיחה הימנעות האיש שסרב לעלות לא"י, למרות שכל משפחת אשתו עלתה - והוא נשאר שם לחיות עם אשה אחרת וכדי בזיון וקצף - שבדאי לא נתכוון לשם קידושין, וגם הרי נתגרש באופן אזרחי - שזו לדבריו שם מעין "הוכחה - ברורה", וסופו מוכיח על תחילתו, שאינו חפץ כלל בקידושין. ובדאי במקום עיגון, אין לחוש ולהחמיר בענין זה.

6. דעת הרב הרצוג

בספר "היכל יצחק" מאת מו"ר מרן הרב הראשי הרצוג זצ"ל ח' אבן-העזר, מוקדש מדור מיוחד לשאלות אלו של נישואין אזרחיים, עיי"ש סימנים כט-לג, והדברים מבוררים שם בהיקף גדול ובקיאיות ועמקות נפלאה. עיי"ש סימן כט שדן בנישואין אזרחיים ובדין פילגש, בשאלת חכם ה"ה הגאון ר' שלמה דוד כהנא זצ"ל רבה של ווארשא. ואח"כ רבה של ירושלים העתיקה - שהעלה בתשובתו שאלתו שם כל צדדי ההיתר כדי להציל מעיגון חמור, והעלה שם לברר שיטות הרדב"ז וסיעתו המובאים לעיל ונמוקי המחמירים לחוש לקידושין ודן בהגדרת "גלוי לכל", שהיו כעדים, על דעת הרמ"א באהע"ז סי' קמט. ושיטת החתים באהע"ז סימן ק דב"אן סהדי" לא צריכים כל דיני עדים. ולכן אולי אי אפשר לפסול הקידושין הללו מטעם "נמצא א' מהם קרוב או פסול". וכ"י עיי"ש. השואל הגדול מביא דברי הנו"ב מה"ת סי' נב, שדן לעורר על הסתירות שבתשובות הריב"ש, שהוא בסימן קצג מביא דעת הראיה דאם דר עמה וכו' הוי כעדי יחוד, ובסימן ו חלק עליו בשם כל הראשונים והצריך עדי ייחוד. וכן מ"ש הנודע ביהודא על הב"ש שבסוף סימן לא, מביא דעת הרא"ה והריב"ש החולק עליו, ובסימן קנה ס"ק לב כתב בפשיטות שאם דר עמה כדרך איש ואשה הוי כעדי יחוד. ולכן מחלק הנוב"י דבסי' ו מיירי הריב"ש כשנשא בנימוסי המדינה בלי שום קידושי יהדות, דבזה חולק הריב"ש דלא ריישינן לקידושי ביאה וכו', עיי"ש בכל דבריו. וביחוד מה שכתב שם הגרש"ד כהנא זצ"ל דברים הנוגעים לענינו ומחודשים ביותר: "אך צריך לברר אם יש נאמנות לאשה במה שאומרת שהיו רק נישואין של ערכאות. דלכאורה לפי המבואר בסוגית כתובות כב שבררנו לעיל - הנאמנות מטעם מיגו. אך אולי אין לה נאמנות לעשות עצמה רשע, שדרה עם בעלה בלא קידושין עיי"ש כל ברורו, גם מ"ש

בדבר השאלה. שהרי אינה נפסלת לעדות מדאורייתא ע"פ שיטת "התומים", דבהא לא אמרינן אין אדם משים עצמו רשע. וכן מה שחקר בשאלתו לצדד שאולי נאמנת מצד נאמנות ע"א באיסורין כמו שנאמנת באיסורי נדה. והסיק ש"ברור הדבר שנאמנת בעדותה שהיו רק נישואי ערכאות ומותרת להינשא בלא חשש כלל". ע"כ דברי השואל זצ"ל.

והנה, יש לעיין בדברי תשובתו היסודית של מרן הגר"א הרצוג זצ"ל שהשיב בהיקף גדול להתיר וברר הענין בארוכה, ונזכיר כאן רק נקודה יסודית אחת הנוגעת לענינו: "לעצם הענין של נישואין אזרחיים, כשחיו אח"כ כאיש ואשה לא בדרך זנות. אבל כל יודעיהם ומכירהם מחזיקים שהוא בועל אמנם ב"דרך" אישות אבל לא לשם "קנין" האישות, דהיינו שהוא בועל על דעת הקידושין הממשלתיים. ובהם אין שום חשש של קידושין שכפי הידוע לנו מנימוסיהם אין שום מסירת חפץ ולא שטר מידו לידה אלא הצהרה וחיובם בספר הרישום בלבד, וכו',", עיי"ש.

נזכיר שאמנם כבר דנו לעיל שאף שכעת הנהיגו ברוסיה טכס טבעת הנמסרת מידו לידה ומידה לידו. אמנם לא לשם קידושי תורה. ולפני עדים פסולים, וגם הטבעות אינן להן אלא של הפקיד המבצע או של אחד מקרובי המשפחה המשאילים לשם כך, לכאורה אין לחשוש לכך, כפי שכותב מרן הרב הרצוג זצ"ל בעצמו להלן בתשובה שהשיב לרבני חיפה.

בתשובתו הגדולה בסי' ל מעלה מרן זצ"ל הרבה צדדים להחמיר בנידון דידן כשיטת ר' חסדאי בפילגש שהביא הריב"ש שהזכרנו לעיל, וכן ע"פ דעת תשובת הצמח-צדק (אה"ע קלח) שהצריך גט לפילגש. וכן מזכיר דברי הגאון מרוגוצ'וב זצ"ל להחמיר ב"מיוחדת לו" כבבני-נח, שבכדו"ג היא אשת איש, ומי איכא מידי וכו'. ומה שכבר דחה שיטה זו בתשו' הריב"ש סימן שצח בשתי ידיים ועי' גם בסי' ו שם. ועיין שו"ת הרא"ש כלל לב א ושיטת הר"ן בשו"ת סח שם, רבינו הארי"ק לדון בשיטת ר' חסדאי הנ"ל ועוד. והמסקנא - "סוף דבר - כותב מרן זצ"ל - נטיית דעתי היא להקל ולא להחמיר בנידון זה וכו' ובפרט שכמה גדולים ובכללם הגר"ע ז"ל והגאון ר' מלכיאל מלומזא ז"ל בעלי הוראה מובהקים. פסקו שלא להחמיר כלל עם הנישואין האזרחיים אע"פ שחיו אח"כ יחד בקביעות כאיש ואשתו".

נזכיר ונציין עוד כי שם בספר "היכל יצחק" סי' לא הביא שאלה בנושא דידן ששאלו את רבינו זצ"ל על מעשה שהי' בעיה"ק חיפה. והשואלים היו הרבנים הראשיים קודמינו נ"ע הגאון ר' ברוך מרקוס זצ"ל והגאון ר' יהושע קניאל זצ"ל על מעשה שהיה בבקשת היתר הנישואין על אשה מצ'כיה שהצהירה שהיתה נשואה בנישואין אזרחיים וגם נתגרשה בגירושין אזרחיים ואמה אשרה דבריה ואמרה שגם הוא נתן לה טבעת בזמן ההרשמה אבל לא אמר הרי את מקודשת. וזה היה לפני פקיד לא יהודי. ונוסף על כך שני עדים קרובים בעל ואשה שהיו קרובים לזוג, וגם אותו המעשה היה מעשה שיש לדון בן מצד "הפה שאסר" וכן סיפרה האם. שהבעל היה רחוק מן היהדות והמסורת - באופן שאאעבב"ז לא שייך כאן - ומרן הרב הראשי הגר"א הלוי הרצוג ז"ל השיב לדון בכל צדדי הענין והעלה "להתיר אשה זו להנשא לכל אדם מישראל, אפילו לכהן, שאין כאן לא ריח קידושין ולא ריח גט". עיי"ש עוד בתשובות סימן לה מה שהעלה מרן לפטור מחדר"ג הנישא בנישואין אזרחיים ועוד, ואכמ"ל.

7. נוהג בתי הדין להתיר במקום עיגון חמור

על יסוד פסקי רבותינו שבארץ ישראל. נהגו הלכה למעשה בבתי הדין הרבניים בישראל בכל מקרה שנראה לדיינים שכרוך בעיגון חמור - להתיר הנשאים בנישואים אזרחיים להנשא, ואמנם כך פסקו בכמה ובמה בתי דינים שבישראל.

אמנם, היסוד המנחה בענין זה הוגדר בבהירות בפסק דין של בית הדין הגדול לערעורים בהרכב הרבנים הגאונים מוה"ר יוסף קאפך מוה"ר מרדכי אליהו ומוה"ה שלום מזרחי שליט"א (פסקי דין כרך ט עמ' 355) : "בדרך כלל דינם של נישואין אזרחיים - דנים כל אחד לגופו של ענין ומצב בני הזוג. המקום והזמן ואין פס"ד אחד יכול ללמד על מקרה אחר אפי' בדומה לו, כי הכל לפי ראות עיני הדיין בנדון. בפרט בנישואין של זוג זה שסופם מוכיח על תחילתם במה שנפרדו אח"כ בפירוד אזרחי ולא חשו ל-"אין אדם עישה בעילתו בעילת זנות. שודאי לכ"ע אין לחוש לכך." (וכמ"ש הגר"צ חי עוזיאל זצ"ל בספרו משפטי עוזיאל ח"ב אה"ע סי' נט, ועיין גם בשו"ת עזרת כהן סי' לח-לט שהבאנו לעיל).

ג. מסקנא לדינא

העולה מכל הנ"ל לדינא. שיש לסמוך הלכה למעשה על דעת המתירים - להתיר להנשא, לאשה שנישאה ונתגרשה בערכאות אזרחיים - בפרט בנידון דידן, שיש כאן מקום עיגון גדול וחמור וכמעט שאין כלל להשיג משם גט או הרשאה לגט מאחורי מסך הברזל. ולכן, מאחר שלפי מה שבררנו יש לסמוך על דבריה, שהיו נישואין אזרחיים בלבד, וגם נתנה אמתלא טובה לדבריה, שמה שאמרה שהיתה חופה מפני שלא הבינה בלשון הקודש, ההבדל שבין "חופה" לבין "נישואין", וגם העדים מאשרים דבריה, נראה לנו להתירה להנשא כדת משה וישראל לכל מאן שתמצא, כדין פנויה.